त्यामुळें ती मरण पावली. (अश्रू ढाळते) तिच्यावर माझ्या बापाची फारच प्रीति असल्यामुळें तोही पत्नी शोकामुळें लवकरच मरण पावला. (रडते) याप्रमाणें मला माहेर नाहींसें झालें. पुढें जेव्हां मी वयांत आलें, तेव्हां माझी आणि माझ्या पतीची प्रथम भेट झाली, परंतु शिव शिव ! माझें नशीब फुटकें—

दासी (यजमानणीस) वारूबाई, तुमची उरलेली गोष्ट मी पुरी करितें.

(अंतोपंतास) मग दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बाईंनीं रडत रडत रात्रीचा वृत्तांत सांगितला, आणि वैतागानें घरांतून पळून जाण्याचा निश्चय केला. त्यांनीं मला विचारलें, तूं माझ्या बरोबर येशील किंवा नाहीं. त्यांना सांगितलें बाई तुह्मी जाल तिकडे मी यावयास राजी आहें. मग आह्मी वेष पालटून गुप्तपणें निघालों व साताऱ्यास येऊन पोंचलों. आमच्या बाईचा येथें येण्याचा इरादा इतकाच कीं, कोणातरी श्रीमंत सुरेख आणि तरुण अशा एखाद्या—

वाराणशीः–[रागानें दासीकडे पाहते.]

दासीः–मनुष्याच्या पदरीं राहावें.

अं० पं०:–(मनांत) आज मी घरून मोठ्या घवाड मुहूर्तावर निघालों होतोंसें वाटतें, कारण सर्व कांहीं गोष्टी मला अनुकूलच होत चालल्या आहेत.(मोठ्यानें) [दासीस] कोणातरी श्रीमंत सुरेख आणि तरुण अशा मनुष्याचे पदरीं राहण्याचा त्यांचा इरादा आहे काय ?

दासीः—होय.

अं० पं०:—या कामीं तुह्मांला थोडीशी मदत

मला कारितां येईल असें वाटतें. तुह्मांला येथें आल्यास किती दिवस झाले.

दासीः—तुकते, आठ दिवस. आह्मांला येथील कांहीं माहिती नाहीं आणि तुह्मी मदत केलीत तर तुमचे आह्मांवर फार उपकार होतील.

अं० पं०:—बाई, उपकार कसले. तुमची आणि आमची आतां ओळख आहे त्यावरून तुह्मांला माझ्या-कडून होईल तितकी मदत करावयास मला झटलेंच पाहिजे. बरें. आज मंगळवार पेठेंतून येतांना दोन टोलेजंग हवेल्या आहेत त्या तुह्मीं पाहिल्याच असाल.

दासीः—होय पाहिल्या.

अं० पं०:—त्या हवेल्यांचा मालक माझा परम मित्र आहे. तो मोठा तवांगर आहे. सौंदर्यानें तो मद-नाप्रमाणें आहे. आणि वयानें तिसांपेक्षां जास्ती नाहीं.

वाराणशीः—एके दिवशीं तुह्मी आणि दुसरे एक गृहस्थ त्याच हवेल्याजवळून एकमेकांचे खांद्यावर हात टाकून चाललां होतां तेच गृहस्थ कीं काय तुह्मी ह्मणतां?

अं० पं०:—कधीं बरं?

दासीः—मागल्या सोमवारीं.

अं० पंः०—हो, हो. तेच तेच. आह्मी एकमेकांच्या खांद्यावर हात टाकून चाललों होतों खरें. बरें तुह्मीं त्यांना पाहिलें आहेच. तर मी सांगतों त्याप्रमाणें ते सुरेख आणि तरुण आहेत किंवा नाहींत? कीं मी तुह्मांला उगीच फुगवून सांगतों?

वारा०—खरोखरच तुह्मी सांगतां त्याप्रमाणें आहेत

दासी–आणि त्यांना वारूबाईनीं पाहिलें तेव्हांपासून ते त्यांच्या मनांत फार भरले आहेत.

अं० पं०:–खरेंच कीं काय ? (मनांत) आज काय सर्व गोष्टी मला अनुकूळच घडत आहेत. (मोठ्यानें) असें जर आहे तर तुमच्या मनाप्रमाणें यजमान तुह्मांला मिळालेच ह्मणावयाचें. कारण हरिपंतांनीं जेव्हां मला स्त्री शोधावयास सांगितलें तेव्हां ते ह्मणाले कीं, अंतू, मला स्त्री पाहिजे ती अशाप्रकारची पाहिजे. तिचे डोळे काळे भोर आणि विशाळ असे पाहिजेत. तिच्या डोळ्यांच्या पापण्या लांब आणि रेशमाप्रमाणें मऊ अशा असल्या पाहिजेत. तिचें नाक चाफेकळीप्रमाणें असावें. तिच्या गालाचा वर्ण कोंवळ्या गुलाबाच्या फुलाप्रमाणें असावा. तिचे दांत बारीक बारीक असून मोत्याप्रमाणें शुभ्र असावेत. तिच्या ओठांचा रंग लाल भडक असावा. तिची हनुवटी निमुळती असावी. ती हसूं लागली म्हणजे तिच्या गालावर आणि हनुवटीवर खळग्या पडाव्यात. तिचें कपाळ विशाळ असावें. तिच्या भिंवया जाडी आणि कमानदार असाव्यात. आणि एकंदरींत तिचें शरीर असें असावें कीं, तिच्याकडे पाहिलें कीं तिला बाहुपाशांत अनंतकाळ पर्यंत कवटाळून ठेवण्याची इच्छा व्हावी. या सर्व गुणांनीं युक्त अशी स्त्री हरिपंतांना पाहिजे. आणि हे सर्व गुण तुमच्यामध्यें आहेत. कां मी म्हणतों तें खरें आहे किंवा नाहीं. [दासीकडे पाहातो.]

वाराणशीः–[लाजते]

दासीः– पण आमच्या बाई हरिपंताच्या पदरीं

रहावयास कबूल होण्याच्या पूर्वी त्यांच्याकरितां मी ही एक गोष्ट मागून घेतें कीं, त्यांना हमेशा जरीच्या चोळ्या आणि रेशमी लुगडीं पाहिजेत. त्यांना दागिने नेहमीं भरगच्च पाहिजेत. म्हणजे ज्या स्वरूपाचें तुम्ही आतां वर्णन केलेंत तें जास्ती खुलेल.

वाराणशीः–[मुरका मारते.]

अं० पं०ः–अहो या गोष्टीची कांहीं कमताई पडावयाची नाहीं, त्या तुमचे बाईस रेलचेल मिळतील. बरें तर मग. हरिपंताकडे केव्हां येण्याची तुमची खुषी आहे.

वाराणशी आणि दासीः–उद्या सकाळीं आपण आह्मास तिकडे घेऊन जा.

अं० पं०ः–बरें आहे तर उद्यां सकाळीं मी तुमच्या घरीं येईन तुह्माला हरिपंताकडे घेऊन जावयास. (मनांत) आजच्याप्रमाणें सुलभ रीतीनें कार्य कधींच तडीस गेलें नाहीं. हरिपंतापासून आतां आणखी पांचशें रुपये मिळतील.

(जातो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळः–अंतोपंताची खोली.

अं० पं०ः–आज तर वाराणशीस मिळवून दिल्याबद्दल हरिपंतापासून सातशें रुपये उपटले. (खिसा खुळखुळतो.) आणि त्या सातशेंच्या मानानें पाहतां माझी कामगिरी फारच सोपी होती. मला वाराणशीचें

मन वळवण्यास बिलकुल श्रम पडले नाहींत आणि बरोबर आहे. ती सातान्यास कोणातरी श्रीमंताचें अंगवस्त्र ह्मणून राहण्याकरितांच आली होती. मग काय मी गोष्ट काढावयाचा उशीर. ती लागलीच हरिपंतापाशीं राहण्यास कबूल झाली. अहाहा! वाराणशीची सुंदर मूर्ती डोळ्यापुढें आली ह्मणजे कांहीं विलक्षण प्रेमाच्या लाटा अंतःकरणांत उत्पन्न होतात. तूं इतकी सुंदर आहेस कीं, आमचे राजे बाजीराव साहेब यांच्या गळ्यांत लटकून राहण्यास योग्य आहेस. (विचार करून) हो हो असें केलें ह्मणजे आपणांस पंचवीस तीस हजार रुपये सहज मिळून जातील. आपले स्त्रीलंपट बाजीराव साहेब येथें कांहीं राज्यकारणास्तव आले आहेत तर त्यांच्याकडे जाऊन त्यांस सांगावें कीं, अप्सरेप्रमाणें एक सुंदर स्त्री सातान्यामध्यें आली आहे. आपण जर मला पंचवीस हजारांचें बक्षीस द्याल तर ती तुह्मांस मी मिळवून देईन. ते इतके स्त्रीलंपट आहेत कीं, माझें म्हणणें तेव्हांच कबूल करतील. आणि मग काय बाजीरावास सांगावें कीं, वाराणशी रात्रीं तुम्हास हरिपंताचे घरीं सांपडेल. इतकें सांगितलें म्हणजे झालें. सरकारचे शिपाई परस्पर तिला हरिपंताचे घरांतून घेऊन जातील ह्मणजे हरिपंताचे मनांत माझे विषयीं कांहीं संशय येणार नाहीं. बाजीरावाकडून पंचवीस तीस हजार कांहीं तरी मिळतील आणि आधींचे हे सातशें मिळाले आहेत ते तर आहेतच आणि इतकें करून आपली लबाडी गुप्त राहिल ती राहीलच. अरे कल्पना पण कल्पना! अव्वल प्रतीची

कल्पना माझे मनांत आली. [हांसून, पाठीवर हात थोपटून घेऊन] अव्वल प्रतीची म्हणजे काय, ह्या अंतोपंताची कल्पना अव्वल प्रतीची असावयाचीच. बरें श्रीमंतांची आतां गांठ कोठें पडेल ? पण हे विसाजीपंत इकडे कोणीकडे ? नमस्कार विसाजीपंत ! नमस्कार विसाजीपंत ! नमस्कार ! अंतोपंत, ठीक आहेना !

अं० पं०–ठीक आहे. पण तुह्मी पुण्याहून इकडे कोणीकडे आलांत ? कांहीं कामबीम आहे वाटतें.

विसाजीपंतः–माझे स्वतःचे कांहीं काम नाहीं. पण श्रीमंत साताऱ्यास कांहीं कामाकरितां आले आहेत त्यांचे बरोबर मी इकडे आलों आहे.

अं० पं०–आणि धोंडोपंत कोठें आहेत ?

विसाजीपंतः–ते आजारी आहेत ह्मणून तर त्यांचे बरोबर मी आलों

अं० पं०–असें काय ? मग ठीक आहे. पण विसाजीपंत, श्रीमंत येथें कशा करितां आले आहेत बरें ?

वि० पं०–अहो कशाकरितांन् बिशाकरीतां ? आपल्याला तें घेऊन काय करावयाचें आहे ? पण गुणगुण अशी आहे कीं, ह्मैसुरचा टिपूसुलतान इंग्रजांचे डोळ्यांत भारी सलत आहे. त्याचा पाडाव कोणच्या तरी रीतीनें करावा असें मनांत आणून इंग्रजांनीं श्रीमंतांकडे कुमक मागण्याकरितां नुकताच एक जासूद खलिता देऊन पाठविला आहे. तर त्याला उत्तर काय द्यावें वगैरे गोष्टी विषयीं श्रीमंत छत्रपती महाराजांचा सल्ला घेण्याकरितां श्रीमंत येथें आले आहेत. ते नुकतेच खलबत

करून परत आपल्या वाड्यांत येऊन जरा विश्रांति घेत बसले आहेत. राजे लोकांचा त्रास राजे लोकांसच ठाऊक. बरें पण मला उशीर झाला. मी जातों आतां! अंतोपंत पुन्हां तुमची आमची भेट बहुतकरून व्हावयाची नाहीं, कारण श्रीमंत उद्यांच पुण्यास जाणार आहेत. नमस्कार, नमस्कार,

अं० पं०-नमस्कार [वि. पं. जातो.]

अं० पं०-श्रीमंत आतां राजवाड्यांत आहेत तर तिकडेच जावें आपणः- [जातो.]

प्रवेश ३ रा.

स्थळः—हरिपंताचा रंगमाहाल.

[हरिपंत आणि वाराणशी पलंगावर बसलीं आहेत.]

वाराणशीः--(विडा पुढें करून) हा घ्या.

ह० पं०-(विडा घेतो) प्रिये तूं एखादें मधुर गाणें गा पाहूं.

वारणशीः-[गाते]

पद.

रमण चरण कमल विमल मनिहो भजाया ॥धु-॥
स्मृत पतिपद एक हि पल,
शमविसते दुरित सकल
घडवितसे हृदय विमल । करगेउपाया ॥धु.॥
आभरणें द्रव्य अतुल,
दासी रथ पट हि विपुल,
समजागे अल्पमोल । पतिशीं गणाया ॥धु.॥

भव विपदमितभू चेत
होत असे त्वरित सुखित ।
पद पतिचें बाइ सतत । धरितां मनीं या ॥धु.॥

हरिपंतः—प्रिये खाशी खाशी, काय बहार करून सोडलीस. आज हा रंगमाहाल शोभविणार म्हणून पहा कशी तयारी करून ठेविली आहे ती. ह्या पहा कशा सुरेख तसबीरा भिंतीस टांगून ठेविल्या आहेत त्या? ये इकडे, म्हणजे तुला साऱ्या दाखवितों [एका तसबीरी खालीं उभाराहतो.]प्रिये ही तसबीर पाहिलीस; हें वि-श्वामित्राच्या उग्रतपाचें चित्र आहे. हा पहा कसा बसला आहे तो. त्याचें तोंड मात्र उघडें राहिलें आहे. बाकी सर्व शरीराभोंवतीं पहा केवढें वारूळ वाढलें आहे तें. याच्या जटांमध्यें पहा पक्ष्यांचीं कितीं घरटीं आहेत तीं. पांखरें त्याच्या डोक्यावर काढली आहेत तीं कशीं हुबेहुब उडत आहेतशीं दिसताहेत

वाराणशीः—खरेंच? सारीच तसबीर फार सुरेख काढली आहे. इच्याचकडे एकसारखें पहात उभें राहावेंसें वाटतें.

हरिपंतः—वाराणशी हिच्या ही पेक्षां जास्ती सुरेख तसबीरा पुढेंच आहेत. (चालतात.) प्रिये, ही पहा तसबीर! विश्वामित्र तपोनिधीच्या उग्र तपानें इंद्र भिऊन गेला आणि त्यानें त्याच्या तपाचा भंग करण्याकरितां मेनकेस पाठविलें ती तपो निधीचे आश्रमांत येऊन त्यांचें मन लोभवीत आहे त्या प्रसंगाचें हें चित्र आहे. पहा मेनका कशी मुनींचे पुढे येऊन नाचत आहे ती? तिचा चेहरा पहा कसा सुरेख आहे तो. (पुढें चालतात)

ही पहा तसबीर! हीमध्यें विश्वामित्र आपलें तपश्चरण सोडून देऊन मेनकेला आलिंगीत आहे असें चित्र काढलें आहे. तुह्मी बायका ह्मणजे अशा कांहीं आहात कीं तुमच्यापुढें मनुष्यांचें, ऋषींचें, देवांचें, कोणाचेंही कांहीं चालत नाहीं.

वारणशीः—(हंसते)

हरिपंतः—प्रिये ही पहा पुढची तसबीर. दुष्यंत व शकुंतला यांची लतागृहांत भेट झाली त्या प्रसंगा ! हें चित्र आहे. [चालतात.] प्रिये, ही पहा तसबीरेंत कृष्ण आपल्या गोपींसह रास खेळत आहे असें हींत चित्र काढिलें आहे. [पुढें चालतात] प्रिये, ही पहा तसबीर! गोपी नदीमध्यें स्नान करीत होत्या तेव्हां कृष्ण त्यांचीं लुगडीं वाळवंटावरून उचलून घेऊन गेला आणि कळंबाचे झाडावर बसला तेव्हां गोपी त्याच्याकडे लुगडीं मागावयास आल्या त्या प्रसंगाचें हें चित्र आहे. प्रिये तो पहा कृष्ण कसा हांसत आहे तो !

वाराणशीः—माझे बाई पाय उभे राहून दमून गेले आणि माझी मान वर पाहून अगदीं दुखूं लागली. [जांभई देऊन] आतां बाई बरीच रात्र झाली असेल. निजावेंसें वाटतें.

हरिपंतः–बरें तर चल आतां पलंगावर.

[पलंगावर बसतात.]

हरिपंतः—(वाराणशीच्या अधराचें चुंबन घेतों.) प्रिये या वेळीं मी इंद्राच्या नंदन वनामध्यें अप्सरांबरोबर क्रीडा करीत आहे असें वाटतें. तुला मी आ-

पलें सर्वस्व अर्पण करितों तुझ्यावर मी चिरकाल प्रीति करीत जाईन.

वाराणशीः—प्रिया ? एकमेकांची प्रीति एकमेकांवर चिरकाल रहावी या करितां दोघांच्या अंतः-करणांचा मिलाफ झाला पाहिजे. नुसता बाह्य मिलाफ होऊन उपयोग नाहीं. एकमेकांनीं आपापल्या गुप्त गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत. आधीं मी आपल्या गुप्त गोष्टी तुझांला सांगतें.

हरिपंतः—तुझ्यावर माझा पूर्ण भरंवसा आहे हें दाखविण्याकरितां आधीं मी आपल्या गुप्त गोष्टी तुला सांगतों. माझ्याजवळ संपत्ति अपरंपार आहे. मला नुकतीच ती एका भिंतींत पुरून ठेविलेली सांपडली. ती कोणास ठाऊक नाहीं. ती संपत्ति मी एका खोलींत लपवूनं ठेविली आहे. त्या खोलीची ही किल्ली. मी आपल्या बापाच्या विरुद्ध खोटीं खतें करून त्याला मारण्याचा प्रयत्न केला त्या खोट्या खतांसंबंधीं पत्रव्यवहार समोरच्या फडताळांत ठेविला आहे. त्याची ही किल्ली. यशोदाबाई ह्मणून कोणीएक बाई होती तिच्याकडून मीं आपल्या सावत्र भावास मारविलें. आणि नुकतेंच एका बैराग्यास तळघरांत ढकलून मारून टाकिलें.

वाराणशीः—दुष्टा तोच बैरागी मी. (पलंगावरून उडी टाकितो आणि लुगडें आणि चोळी दूर फेंकून देतो. बुचडा सोडून देऊन राख भरतो. नथ टाकितो, मग एक चड्डी घातलेला जवान हरिपंतापुढें उभा राहतो.) तोच बैरागी मी आहें समजलास. मी

तुझ्याकडे तुझ्या बापाकरितां आलों होतों. तेव्हां तुला ह्मटलें मला खोट्या खतांसंबंधाचा पत्रव्यवहार दाखीव. परंतु लोकांत आपला अपराध कळला ह्मणजे आपली बदनाम होईल ह्मणून तुला लाज वाटली. चांडाळा आधीं खोटीं खतें करावयास तुला लाज वाटली नाहीं आणि पुढें जनापवादाची लाज वाटूं लागली. अधमाधमा! तूं मला तळघरांत लोटून दिलेंस, परंतु देव सज्जनाचा त्राता आहे त्यांनें मला सोडविलें. आणि मी तुझ्या घरांतून बाहेर पडलों तेव्हां तुझा सूड उगविण्याविषयीं मी शपथ घेतली. पुढें सरकारांत नुसता तुझा गुन्हा जाहीर केल्यानेंच गुन्ह्याची शाबीदी होणार नाहीं असें वाटून तुझा खोट्या खतांसंबंधीं अंतोपंताशीं झालेला पत्रव्यवहार मिळविण्याचा उपाय शोधून काढूं लागलों तो स्त्री वेषाशिवाय गत्यंतर नाहीं असें वाटून मी स्त्रीचा वेष धारण केला. आणि पुढें काय झालें तें तुला माहीत आहेच.

ह० पं०ः--बैरागी बोवा माफ करा, माफ करा.

बिल्वकनाथः--नीचा माफी मागण्यास तुझी जीभ तरी कशी वळते. नरकांतल्या किडया!! तूं जन्मास आल्यापासून एकसारखी पापें करीत आला आहेस. तर तुला मी शपथ घेतली आहे त्याप्रमाणे मरण येणें योग्य आहे [बि. ना. त्यास पलंगावरून ओढून त्याचे छातीवर पाय देतो.]

ह० पं०ः--क्षमा करा ! क्षमाकरा !!

बिल्वकनाथः--राक्षसा तुला जगांत राहूं दिलें

तर तूं आणखी अशींच अघोर कृत्यें करशील. यासाठीं तुझ्या उरांत मी तरवार भोंसकतों, ह्मण राम.

ह० पं०:–राम.(तरवार मारणार इतक्यांत दाराबाहेर)

शिपाई:--दार उघडा ! दार उघडा !!

बिल्वकनाथ:–(दार उघडतो)

शिपाई:--हरिपंत कोठें आहेत ?

बिल्वकनाथ:–हे येथें आहेत.

शिपाई:–वारणशी कोठें आहे ?

बिल्वकनाथ:--ती येथें नाहीं.

शिपाई:--श्रीमंतांच्या हुकुमावरून तुह्मां दोघांस आह्मी कैद करितों.

बिल्वकनाथ:–खुशाल करा. (जाऊन फडतळांतून पत्रव्यवहाराचें दप्तर आणितो.) चला आतां.

शिपाई:–(दोघांस पकडून घेऊन जातात.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ–राजवाड्यांतील एक खोली.

बिल्वकनाथ:–मी श्रीमंतांकडे शिपाई पाठविला तो अजून कां बरें येत नाहीं ! श्रीमंत मला आपल्या भेटीस येऊं देतील कीं नाहीं बरें! मी काल ऐकलें कीं, तात्यासाहेबांस उद्यां दुपारीं पुणें येथें सहा वाजतां सुळीं द्यावयाचें आहे. आतां जरी श्रीमंतांनीं भेटीस मला येऊं दिलें नाहीं तरी निदान हा पत्रव्यवहार तरी पहावा म्हणून विनंति करावी नाहींतर बिचारा आपल्या मुला-

च्या हरामखोरीनें व्यर्थ प्राणास मुकेल. काय आणि बाणीचा हा समय आहे. अजून जरी तात्यासाहेबांस सुळीं न देण्याचा हुकूम श्रीमंतांनीं केला तरी देखील त्यांचे प्राण वांचतील. पण बाहेर पावलें वाजत आहेत, बहुतकरून मी निरोप सांगून पाठविलेलाच शिपाई असेल.

शिपाईः--(येऊन) श्रीमंतांस मी तुमची विनंति कळविली, परंतु त्यांनीं तुम्हांस परत निरोप पाठविला आहे कीं, आतां रात्र फार झाली आहे याकरितां तुम्हांस मुलाखतीस येऊं देण्यास सवड नाहीं. परंतु उद्यां सकाळीं तुह्मी हरिपंताच्या घरीं इतक्या रात्रीं कां गेलां होतां वगैरे गोष्टींची चौकशी होईल.

बिल्वकनाथः--मी सर्व हकीगत सांगण्यास तयार आहें परंतु माझी एक विनंति श्रीमंतांस जाऊन कळवा कीं, मला मुलाखतीस आतां येण्याची जरी मनाई केली आहे तरी निदान आपण हा पत्रव्यवहार तरी वाचून पहावा म्हणजे तात्यासाहेब निरपराधी आहेत अशी आपली खात्री होईल.

शिपाईः--बरें (जातो)

शिपाईः--(येऊन) श्रीमंतांनीं यांपैकीं एक दोन पत्रें वाचून पाहिलीं त्यावरून तात्यासाहेब निरपराधी आहेत अशी त्यांची खात्री झाली. आणि उद्यां तात्यासाहेबांस सहा वाजतां सुळीं देणार आहेत तर हा स्वदस्तुरचा हुकुम घेऊन जाऊन नारोबा कोतवालास दाखवून त्यांस सोडविण्याबद्दल कामगिरी तुम्हांसच सांगितली

आहे, तसेंच सगुणाबाई आणि रामभट यांसही सोडवि-ण्याविषयीं यांत लिहिलें आहे आणि त्या तिघांस सोड-विल्यानंतर त्यांना घेऊन तावडतोब तुम्ही साताऱ्यास या असें श्रीमंतांनीं तुम्हांस सांगितलें आहे खालीं घोडा उभा केला आहे त्यावर बसून जा. असे या इकडून म्हणजे तुम्हांस घोडा दाखवितों (जातात).

अंक ४ था समाप्त.

अंक ५ वा.

प्रवेश १ ला.

स्थळः–पुणें शहरांतील सुळीं द्यावयाची जागा.

(एक मोठा सूळ उभा केला आहे. त्याचे दोन्ही बाजूंस शिड्या उभ्या केल्या आहेत. पुढचे बाजूस तात्यासाहेब हात बांधलेले उभे आहेत; त्यांचेजवळ सात आठ मांग ढोलकी वाजवीत उभे राहिले आहेत, आणि भोंवतालीं मंडळीची दाटी जमली आहे.)

१ पुरुष–अरेरे ! उगीच प्राणांस मुकत आहे बिचारा.

२ पुरु०–अहो ! त्यांनीं असाच कांहीं अपराध केला असेल म्हणून त्यांना सुळीं चढवीत असतील.

३ पुरुषः—अहो ! तात्यासाहेब किती सद्गुणी ! ते असला अपराध कधींही करणार नाहींत.

४ पु०—(दुसरीकडे) यांनीं मला एकादां पंधरा रुपये देऊन सावकाराच्या कचाटींतून सोडविलें होतें ! अरेरे ! !

५ पु०–हाय ! हाय ! हाय !

सारे नागरिकः–हाय ! हाय !! हाय !! हाय !!!

तात्यासाहेबः–शिव शिव ! ! देवा ! काय प्रसंग हा माझ्यावर त्वां आणला. ज्याप्रमाणें आकाश अगदीं निरभ्र असून सूर्याचा प्रकाश जिकडे तिकडे पडलेला असावा. इतक्यांत तें मेघांनीं एकाएकीं आच्छादित व्हावें आणि वाऱ्याच्या सपाट्यानें झाडें घरेंदारें वगैरे

यांची वाताहत व्हावी त्याप्रमाणें आमची स्थिति झाली झाली आहे. आज पंधरा दिवसांमागें आम्ही किती सुखी होतों ! तेव्हां जर कोणी आम्हांस सांगितलें असतें कीं, थोडक्याच दिवसांनीं तुमचें कुटुंब देशो-धडीस लागेल तर मला तें कधींतरी खरें वाटलें असतें का ! परंतु, शिव शिव ! गोष्ट तर तशीच घडून आली. मी आतां थोडक्याच काळानें या जगांतून निरपराधी असतांही नाहींसा होणार. माझ्या स्त्रीची पुढें काय वाट होईल ? शिव शिव ! रामभट आतां कोठें असतील ! हाय हाय ! !

सारे लोकः—हाय ! हाय !

सुळीं द्यावयाचे कामावरील कामदारः—तमाम लोक हो ! जे गृहस्थ आतां सुळीं दिले जाणार आहेत त्यांचा गुन्हा काय तो तुम्हांस कळला म्हणजे, तुम्ही त्याप्रमाणें आचरण करणार नाहीं असें समजून श्रीमंतांनीं या गृहस्थांचा गुन्हा वगैरे जाहीर करा असें मला फर्माविलें आहे. त्यावरून त्यांचें नांव, गांव गुन्हा वगैरे तुम्हांस जाहीर करितो.

हे गृहस्थ साताऱ्चे राहणारे. यांचें नांव बाळकृष्णपंत उर्फ तात्यासाहेब कोल्हटकर. हे तेथें व्याजबट्टा करून उदरनिर्वाह करीत असत. एके दिवशीं द्वारकानाथ ह्मणून साताऱ्यास राहणाऱ्या एका गुजराथी ब्राह्मणानें सात वर्षांमागें आपल्या मुलीच्या लग्नाकरितां दहा हजार रुपये तात्यासाहेबांपासून उसने काढिले, आणि सात वर्षांनीं फेडकरून टाकीन अशा मजकुराचें एक बनावट खत कैदी मजकूर तात्यासाहेब यांनीं

तयार केलें. आणि त्याच्यावर द्वारकानाथाची खोटी सही घातली. आणि तें खत दहा हजार रुपयांची फेड करून घेण्याकरितां सरकारांत जाहीर करणार अशी बातमी श्रीमंतांस खासगी रीतीनें कळल्यावरून त्यांनीं तात्यासाहेबांस पकडविलें आणि घरांत शोध करविला. तेव्हां बनावट खतें एका फडताळांत सांपडलीं. त्या गुन्ह्यावरून गुन्हेगार मजकुरास सुळीची सजा त्यांनीं फर्माविली. ती सातारा येथें कांहीं दिवसांमागें अमलांत यावयाची होती. परंतु गुन्हेगार तुरुंगांतून फरारी झाला. पुढें तो उत्तर हिंदुस्थानांत जात असतां पकडला गेला. तो आज सुळीं दिला जात आहे. हें सरकारहुकुमावरूम तमाम लोकांस जाहीर केलें आहे. मांगानों! आपलें काम करा.

पहिला मांग:—अरे ए ह्मप्या! घाल ही काळी टोपी येचें तोंडावर. मी मागून हिचे बंध बांधतों.

(इतक्यांत बिल्वकनाथ घोडा भरधांव टाकीत येतो.)

बिल्वकनाथ:—थांबा! थांबा! थांबा! श्रीमंतांनीं तात्यासाहेबांस निरपराधी ठरवून मुक्त केलें आहे. हा पहा त्यांच्या हातचा स्वदस्तुर. (कामगाराच्या हातांत बाजीरावांचें पत्र देतो, नंतर तात्यासाहेबांस) तात्यासाहेब! मी अगदीं वेळेवर आलों ह्मणून बरें झालें नाहीं तर खचित घात झाला असता. ईश्वरानें मोठी खैरात केली. (तात्यासाहेबांस भेटतो) तुमच्या पत्नीस आणि रामभटास देखील सोडविण्याविषयीं नारोबा कोतवालास यांतच हुकूम आहे.

कामदारः—(पत्र वाचतो) रा. रा. नारोबा कोतवाल अथवा त्यांचे हाताखालील जे कोणी कामदार तात्यासाहेबांस खुळीं घावयाचे कामावर असतील त्यांस असा हुकूम करण्यांत येतो कीं, तुह्मीं तात्यासाहेबांस एकदम सोडून घावें, कारण आह्मीं पुष्कळ बारीक चौकशी केली त्यावरून तात्यासाहेबांनीं खोटीं खतें केलीं नाहींत अशी आमची खातरी झाली आहे. त्यांची पत्नी सौ. सगुणाबाई आणि त्यांचा विश्वासु कारकून रामभट या दोघांची सुटका दिरंग न लावतां ताबडतोब व्हावी.

सही—बाजीराव पेशवे.

सर्व नागारिक—(आनंद प्रदर्शीत करतात.)

कामगार—तात्यासाहेब, मी हें पत्र वाचिलें तें तुह्मीं ऐकिलेंच. आतां हें पत्र घेऊन सगुणाबाईस आणि रामभटास सोडवून आणण्याकरितां चला आपण नारोबा कोतवालाकडे जाऊं-[नागरिकांस] नागरिक हो! तात्यासाहेब निरपराधी ठरले हें या पत्रावरून तुह्मांस कळलेंच आहे.

बिल्वकनाथः—चला तर नारोबा कोतवालाकडे.

[जातात.]

प्रवेश २ रा.

स्थळ—नारोबा कोतवालाचे घरांतील एक खोली.

[नारोबा कोतवाल पलंगावर बसला आहे.]

नारोबा कोतवालः—प्रिये ! तुला मीं लहानपणीं जेव्हां पाहिलें, तेव्हांपासूनच तुझ्या लावण्यानें

मला तुझा दास करून सोडलें आहे. तेव्हां तूं जितकी सुंदर होतीस त्याहीपेक्षां आतां तुझें सौन्दर्य वाढलें आहे. तूं माझ्या डोळ्यापुढें असलीस किंवा नुसती तुझी आठवण झाली ह्मणजे माझे अंतःकरणांत कांहीं विलक्षण प्रेमाच्या लाटा उत्पन्न होतात. तुझ्या लहानपणापासून तुजविषयीं माझे मनांत जी प्रीति उत्पन्न झाली, ती अजून तशीच कायम आहे. तुझ्या बापास मीं पुष्कळ विनविलें कीं तू आपली मुलगी मला दे. परंतु सर्व व्यर्थ झालें. त्यानें तुला तात्यासाहेबांस दिलें. तेव्हांपासून तूं कोणत्या रीतीनें मला प्राप्त होशील—(बोलूं नको मधें) तेव्हांपासून तूं कोणत्या रीतीनें प्राप्त होशील याचा विचार मी करीत होतों तों सुदैवानें अंतोपंतानें प्रथम तुला माझ्या हवालीं केलें. तेव्हां मीं तुझी फार विनवणी केली, परंतु तूं मला वश झालीस नाहीं. आणि शेवटीं माझ्या हातावर तुरी देऊन पळून गेलीस, परंतु आतां तूं माझ्या तावडींतून कशी बाहेर पडतेस तें पाहूं. प्रिये! कसेंही करून माझ्या बरोबर राहण्यास राजी हो. ह्मणजे मी कृतकृत्य होईन.

सगुणाः—महाराज! मला भ्रष्ट केल्यानें आपणास काय मिळणार आहे. इंद्रानें अहिल्येला भ्रष्ट केल्यामुळें त्याच्या अंगास हजार भोकें पडलीं. रावणानें सीतेचा अभिलाष धरून तिला हरण केलें तेणेंकरून त्याचा, त्याच्या कुळाचा, त्याच्या राज्याचा विध्वंस झाला, इत्यादि पुराणांतल्या गोष्टी आपणास माहीत आहेतच. तर महाराज सोडून द्या मला.

नारोबा कोतवालः—प्रिये पुराणांतल्या गोष्टी

पुराणांत. खुद्द पुराणिकबोवा तरी तुझ्यासारखी स्त्री पाहिल्यावर पुराणांतल्या भाकडकथा कितपतशा मनांत आणीत असतील कोण जाणे [जवळ जाऊं लागतो].

सगुणाबाईः–महाराज मी तुमच्या पायां पडतें. मला जाऊं द्या आणि माझ्या यजमानांची काय स्थिति आहे, ती मला सांगा, म्हणजे माझ्या चित्ताला थोडेंसें समाधान वाटेल.

नारोबा कोत०ः–प्रिये, तुझ्या पतीची काय स्थिति आहे म्हणून तूं विचारतेस, तर ऐक. त्यांना आज पांच वाजतां सुळीं द्यावयाचें होतें. तर एव्हांना ते या जगांतून नाहींसे झाले असतील. त्यांचेमागें तुला कोणी त्राता राहिला नाहीं यासाठीं मजबरोबर राहण्यास तयार हो.

सगुणाबाईः–चांडाळा, मला माझे पतीचे मृत शरीरावर पडून प्राण सोडण्यास जाऊं दे. [दारापाशीं जाते, इतक्यांत नारोबा कोतवाल तिचा हात धरतो.] तुझ्या सारख्या पुरुषांनीं लढाईमध्यें आपलें शौर्य दाखवावें. एखाद्या खोलींत कोंडलेल्या अबलेस छळण्यांत दाखवूं नये. (तिरस्काराच्या मुद्रेनें पाहत उभी राहते.)

नारोबा कोतवालः–प्रिये, यावेळीं तूं माझी कितीही हेळणा केलीस आणि मजवर कितीही रागावलीस तरी सारें व्यर्थ होणार आहे. (तिला धरतो आणि पलंगावर टाकतो.)

सगुणाबाईः–(किंकाळी टोकते).

नारोबा कोतवालः–प्रिये ! (हंसून) आतां कोठें पळून जाशील ? येथें तूं रडून आरडून कितीही आक्रो-

श केलास तरी सर्व निष्फळ होणार आहे. (इतक्यांत बिल्वकनाथ बाहेरून दारास लाथ मारून तें फोडून आंत येतो.)

बिल्वकनाथः--हरामखोरा कोतवाला ! सोड त्या स्त्रीला. नीचा, त्या माउलीला तूं स्पर्श करून विटाळ करितोस काय. (नारोबा कोतवालास धरतो.) हें पहा श्रीमंतांचें खुद्द स्वदस्तूरचें पत्र. यामध्यें सगुणाबाईस सोडवावी असें लिहिलें आहे.

(नारोबा कोतवाल वाचतो व सुस्कारा टाकतो.)

(सगुणाबाई तात्यासाहेबांस प्रेमानें भेटते व अश्रु ढाळते).

तात्यासाहेबः--प्रिये, हे पाहिलेस बैरागी बिल्वकनाथ. यांनीं त्वरा केली नसती तर मी खचित प्राणांस मुकलों असतों आणि तूंही अबला या [नारोबा कोतवालाकडे बोट दाखवून] निमकहरामाच्या नीचकर्मानें भ्रष्ट झाली असतीस; पण देवानें खैरात केली ह्मणून हा सोन्याचा दिवस आपणांस पाहावयास सांपडला. बरें, चल आतां. सातार्‍यास बिल्वकनाथाच्या बरोबर श्रीमंतांनीं आपणास बोलाविलें आहे, तिकडे आपण जाऊं. आपणावरचा अनर्थ कसा टळला वगैरे सर्व गोष्टी मागाहून कळतील.

(सगुणाबाई बिल्वकनाथाच्या पायां पडते.)

सगुणाबाईः--तुमच्यामुळेंच आह्मांवरचे हे अनर्थ टळले.

बिल्वकनाथः--बाई! ईश्वरकृपेनें सर्व घडलें यांत मीं तें काय केलें.

प्रवेश ३ रा.

स्थळ—राजवाड्यांतील एक खोली.

(हरिपंत एका घोंगडीवर पडला आहे.)

हरिपंतः--हायहाय! लहानपणीं वाइट संगति लागल्यामुळें किती पापें या अधमानें केलीं! त्या अंतूची संगत लागल्यापासूनच मीं अभ्यास करीनासा झालों. पुढें त्याच्याच संगतीनें (शहोर देऊन) दोन वर्षांच्या माझ्या भावास मीं मारविलें. पुढें मीं नीचानें घरचे पुष्कळ रुपये लांबविले, तेंही त्याचेच संगतीचें फळ. त्यानेंच भर दिल्यावरून मी खोटीं खतें करण्यास तरी राजी झालों. शिव शिव! काय अनर्थ मीं करून सोडले. आईला पकडण्याकरितां मीं अंतूस पाठवून तिला धरविली. हाय हाय! लोकांस आपला अपराध कळेल ह्मणून त्या बैराग्यास मारण्याचा प्रयत्न केला. पशूंत आणि माझ्यांत अंतर काय उरलें आहे! कारण, बाबा इतके संकटांत पडले असतां देखील स्त्रीसुखास उद्युक्त होण्यास मला पाप्याला लाज वाटली नाहीं. धिक् माझें जिणें! पण माझ्या अपराधाबद्दल त्या बैराग्यानें मला योग्य शासन केलें. जगास माझा अपराध आतां कळेल. हाय हाय! पहिल्यापासूनच मीं अंतूची संगत धरली नसती तर मजवर हे अनर्थ कशानें बरें ओढवले असते! अंतू किती कठोर अंतःकरणाचा आहे! मी येथें येऊन पडल्यास सबंध एक दिवस झाला, परंतु अजूनपर्यंत तो माझ्या समाचारास देखील आला नाहीं. पण त्याला माझी काय पर्वा? तो मा-

ह्मा मित्र नव्हे, माझ्या पैशाचा मित्र आहे. देवा ! पश्चात्तापानें माझें अंतःकरण अगदीं होरपळून गेलें आहे. मागचीं पंधरा वर्षें मला जर कोणी पुन्हा रहाण्यास देईल तर तीं मी कशीं सदाचारांत घालवीन. किंवा जर कोणी मला इतःपर जिवंत ठेवील तर माझी वर्तणूक मी किती आनंदानें सुधारीन. पण हें ह्मणणें अगदीं व्यर्थ आहे. आजपर्यंत मीं चांगल्या रीतीनें वागण्याचा निश्चय कितीदां तरी केला? पण सारें व्यर्थ गेलें. माझ्यामध्यें मनोनिग्रहच नाहीं. हाय हाय! बरें, पण जिवंत राहून अशा यातना सदोदित भोगीत बसण्यापेक्षां मरणच आलेलें बरें; पण तें यावयाचेपूर्वी बाबांची भेट होईल तर त्यांच्या पायांवर लोटांगण घेऊन त्यांची क्षमा मागून मोठ्या सुखानें प्राण सोडीन. पण, हाय! हाय ! इतकें कोठचें माझें नशीब? आतां माझी व बाबांची कसची गांठ पडते? अरेरे! किती मी हतभाग्य ! बाबा ! बाबा! क्षमाकरा! क्षमाकरा! आई ! क्षमाकर! राम! राम! [प्राण टाकतो.]

(पडदा हळू हळू पडतो)

प्रवेश ४ था.

[तात्यासाहेब आणि सगुणाबाई राजवाड्यांतील एका खोलींत दुःख करीत बसलीं आहेत.]

तात्यासाहेबः—हाय हाय! देवा माझा हरि या जगांतून नाहींसा झालाना! मला मरणापासून मुक्त के-

लेंस तें हा पुत्रशोक देण्याकरितांच कारे? मी सुळीं जाऊन मरण पावलों असतों तरी पुरवलें असतें, परंतु ह्मातारपणीं पुत्रवियोग पाहणें नको! शिव शिव! (रडतो) माझ्या चिमुकल्या सदाशिवाला लहानपणींच चोरांनीं चोरून नेलें आणि हरिहि नाहींसा झाला! हर! हर! ह्मातारपणीं पुत्रदर्शनाचें सुख या डोळ्यांस मिळण्याचें माझ्या नशीबींच नाहीं. (रडतो) शिव! शिव! हरीचें अंतकाळीं देखील मला तोंड पहावयास सांपडलें नाहीं! अरे, हरि जरी दुराचरणी होता तरी तसा देखील जरी पुत्र मला ह्मातारपणीं असता, तरी मी खुषीनें प्रस्करला असता. परंतु आतां मी निपुत्रिक झालों. (रडतो) मला पुत्र नाहीं तर या जगांत वांचून तरी काय करावयाचें आहे? ही अपार संपत्ति घेऊन तरी मला आतां काय करावयाचें आहे? प्रिये, आपणांला या संसारांत आतां सुख मिळून कांहींच उरलें नाहीं तर सर्व द्रव्य दानधर्म करून टाकून काशीस जाऊन गंगेमध्यें प्राणत्याग करावा असें मला वाटतें.

सगुणाबाईः--हाय हाय! आपलें नशीबच फुटकें! आपल्या कपाळीं जर पुत्रसुखच नाहीं तर तें कोठून मिळणार? आपणांला जगून तरी आतां काय करावयाचें आहे? तर आपण जिकडे जाल तिकडे मी यावयास तयार आहें. (खिजमतगार येतो)

खिजमदगारः--रावसाहेब, श्रीमंतांनीं आपणां दोघांस समोर दिवाणखान्यामध्यें बोलाविलें आहे.

तात्यासाहेबः--बरें, येतों ह्मणून सांग श्रीमंतांस. हे आलोंच आह्मी तुझ्या पाठोपाठ ह्मणून समज. (खि-

जमतगार जातो.) प्रिये, अतां शोक आवर. तुला रडतांना मीं पाहिलें ह्मणजे मला रडें कोसळून येतें ! आपले नशीबींच पुत्रसंतान नाहीं तर रडून तरी काय होणार; चल तर आतां. श्रीमंतांनीं आपणांस हुजूर बोलाविलें आहे तिकडेसच जाऊं. [जातात.]

प्रवेश ९ वा.

स्थळ—बाजीरावाचे वाड्यांतील दिवाणखाना.

[बाजीराव पेशवे लोडाशीं बसले आहेत. तात्यासाहेब, सगुणाबाई, रामभट, बिल्वकनाथ, खिजमतगार वगैरे)

बाजीरावः—तात्यासाहेब, तुमची आणि तुमच्या पत्नीची हकीकत तुम्ही सांगितली त्यावरून ती आह्मांस कळली. सगुणाबाईस आमच्या हरामखोर नारोबाकोतवालानें कसें छळलें तें सर्व आह्मांस कळलें. तात्यासाहेब, तुह्मी निपराधी असतांनाही तुह्मांस आणि तुमच्या कुटुंबास इतकीं संकटें भोगावीं लागलीं ह्मणून आह्मांस फार वाईट वाटतें. हा पत्रव्यवहार तरी तुमच्या नशीबानें आह्मांस पहावयास सांपडला ह्मणून बरें झालें, नाहींतर तुह्मी प्राणास मुकलां असतां. बरें ज्या पत्रांचे योगानें तुमची सुटका झाली त्यांपैकीं एक दोन वाचून तर पहा.

तात्यासाहेबः-बरें. (वाचतात)

रा. रा. हरिपंत यांस—तुह्माआह्मांमध्यें ठरल्याप्रमाणें आपण जें खोटें खत केलें त्याचेवर द्वारकानाथाच्या सहीप्रमाणें सही भिकाजीपंताकडून घेत-

ली आहे. तिकडील मजकुर आपले विश्वासू नोकर गोविंदपंत यांजबरोबर लवकर कळवा.

पुणे, मिति— सही—अंतोपंत.

ताजाकलम—मी लवकरच सातान्यास येणार आहें.

बा:–अशाच प्रकारचीं हीं खालीं पत्रें आहेत. बरें पण ज्याणें तुमचे प्राण वांचविण्याचें यश घेतलें त्या वैराग्यास त्याची हकीकत आतां आपण विचारूं (बिल्वकनाथास) बिल्वकनाथ, तूं आमचें पत्र फार जलदीनें पुण्यास घेऊन गेलास ह्मणून तात्यासाहेबांचे प्राण वांचले, आणि सगुणाबाई नारोबाच्या नीच कृत्यानें भ्रष्ट व्हावयाची चुकली, त्याबद्दल त्यांचे तर्फेनें मी तुझे आभार मानतों. परंतु तूं कोण आहेस आणि खोट्या खतांच्या संबंधाचा पत्रव्यवहार तुझ्या हातीं कसा लागला वगैरे सर्व हकीकत आह्मांस आणि या सर्व मंडळीस कळीव.

बिल्वकनाथ:–होय, सरकार. मी उत्तरहिंदुस्थानांत मकोणा या गांवाचा राहणारा आहें. माझा बाप माझ्या लहानपणींच लढाईवर गेला तो परत आला नाहीं असें माझी आई मला सांगते. माझा संभाळ माझ्या आईनें केला. तिनें मला एका पंतोजीकडून लिहावयास आणि गावयास शिकविलें. मग पुढें मी बारा वर्षांचा असतांनाच एका श्रीमंत सावकाराचे घरीं कारकून राहिलों. याप्रमाणें कांहीं वर्षे लोटलीं. एके दिवशीं माझी ह्मातारी आई मला जवळ बोलावून ह्मणाली, अरे मी आतां ह्मातारी झालें, मला मरण केव्हां येईल याचा नेम नाहीं, तर एक गोष्ट करावयाची आहे

ती केल्याशिवाय मला स्वस्थपणें मरण यावयाचें नाहीं. ती गोष्ट काय आहे. हें मी तुला सांगत नाहीं, पण तुझें नशीब जर असेल तर तुला ती कळून येईल आणि नसलें तर ती माझ्याजवळच राहील. मी तुला एक गुप्त मजकुराचें पत्र देतें तें घेऊन तूं पुण्यास किंवा सातार्‍यास (जेथें श्रीमंत पेशवे असतील तेथें) जा आणि त्यांना तें दाखीव आणखी ही आंगठी देखील दाखीव. परंतु ह्या जिनसा अगदीं गुप्त ठेव. कोणास कोणत्याही प्रसंगीं त्या दाखवूं नकोस. असें ह्मणून तिनें मजजवळ एक पत्र आणि एक आंगठी दिली, आणि ह्मणाली तूं बैराग्याच्या वेषानें जा ह्मणजे वाटेंत कांहीं अडचणी आल्याशिवाय राजधानीस थेट जाऊन पोंचशील. तिनें माझ्याबरोबर एक गडी माझ्या सोबतीस दिला. मग आह्मी दोघे बैराग्याच्या वेषानें पुण्यास यावयास निघालों. वाटेंत येतां येतां पुण्याचे शेजारीं या तात्यासाहेबांची आणि माझी वडगांव येथें गांठ पडली, तेथें नारोबाकोतवालानें येऊन तात्यासाहेबांस कशी जखम केली वगैरे हकीकत त्यांनीं आतांच आपणांस नमूद केली आहे. ह्मणून त्याविषयीं कांहीं न बोलतां मी आपणांस इतकेंच सांगतें कीं, तेथें तात्यासाहेबांची जखम मी आपल्याजवळ असलेल्या मुळीनें बरी केली. मग मीं त्यांना आपली हकीकत विचारिली. ती सांगतांना आपल्या मुलानें खोटीं खतें केलीं असावींत असें त्यांनीं मला कळविलें. मग त्यांनीं मला बक्षिसादाखल एक आंगठी दिली. मग ते सारे नारोबाच्या व त्याच्याबरोबर असलेल्या शिपा-

यांच्या घोड्यांवर बसून पळून गेले. दुसऱ्या दिवशीं पुणें शहरांत येऊन मीं शोध केला तेव्हां असें कळलें कीं, आपण कांहीं दरबारी कामाकरितां साताऱ्यास गेलां. म्हणून मी आणि माझा मित्र असे दोघे साताऱ्यास आलों, आणि हुजुर मुलाखतीस ज्या दिवशीं जावें असा आम्हीं दोघांनीं इरादा केला होता त्याचे आदले दिवशीं हरिपंतास रस्त्यांत पाहिलें आणि त्याचा आणि तात्यासाहेबांचा तोंडवळा सारखा आहे, असें पाहून मीं असें ताडलें कीं, हेच तात्यासाहेबांचे पुत्र असावेत. मग मीं रात्रीं त्यांच्या देवडीसमोर निजावयास जागा मागून घेतली. आणि पुढें मध्यरात्रीच्यावेळीं शेजारच्या भिंतीपलीकडे हरिपंत आणि त्यांचे मित्र अंतोपंत यांचा खोट्या खतांच्या संबंधाच्या पत्रव्यवहाराविषयीं कांहीं संवाद ऐकिला. त्यावरून तात्यासाहेब निरपराधी आहेत, अशी माझी खात्री झाली, आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं हरिपंताच्या मुलाखतीस गेलों. त्यांच्याजवळ मीं खोट्या खतांच्या संबंधाचा पत्रव्यवहार मागितला, परंतु त्यांनीं मला फसवून तळघरांत लोटून दिलें. तेथून मी सुदैवानें बाहेर पडलों आणि मग कोणत्या रीतीनें हरिपंतास त्याच्या दुष्ट कृत्याबद्दल पारिपत्य करावें याचा विचार करितां करितां स्त्रीवेष घ्यावा असें मला जरूर वाटलें. ती ओंगळ आणि नामर्दपणाची हिकमत लढविण्यास माझें मन घेईना, परंतु निरुपायास्तव मग मीं स्त्रीवेष घेऊन हरिपंतापर्यंत मोठ्या युक्तीनें प्रवेश करून घेऊन त्यांच्या तोंडानें पत्रव्यवहार कोठें आहे वगैरे ऐकि-

त्याबरोबर स्त्रीवेष टाकला आणि हरिपंतास त्यांच्या नीच कृत्यांबद्दल देहांत शिक्षा करणार होतों इतक्यांत हुजुराकडून शिपाई आले. यापुढची हकीकत आपणांस माहीत आहेच.

बाजीरावः-बिल्वकनाथ, तुझ्या चातुर्याबद्दल तुझी तारीफ करावी तितकी थोडीच आहे. बरें, त्या ह्मातारीनें आह्मांस जें पत्र लिहिलें आहे तें इकडे आण पाहूं. (बिल्वकनाथ पत्र देतो तें घेऊन वांचून) तात्यासाहेब तुह्मी आपल्या मुलास कडकडून भेटा. हा जो बैरागी तुमचेपुढें उभा आहे तो तुमचा मुलगा.

तात्यासाहेबः--(स्तब्ध उभे राहतात.)

बाजीरावः--तुह्मीं हें पत्र वाचलेंत ह्मणजे सर्व गोष्टींचा खुलासा होईल.

तात्यासाहेबः-(पत्र वाचतात.)

श्रीमंत राजवर्य बाजीराव साहेब पेशवे यांस विज्ञापना अशी आहे कीं, मी पंधरा वर्षांमागें सातारा येथें राहत असें. तेथें बाळकृष्णपंत ऊर्फ तात्यासाहेब कोल्हटकर ह्मणून कोणी गृहस्थ राहत असत. त्यांच्या दोन वर्षांच्या मुलास आपण मारून टाकावें असें त्यांचा वडील मुलगा हरिपंत याच्या मनांत येऊन त्यांनें त्याची मुंडी मुरगळण्याचें काम मजकडे सांगितलें. परंतु त्या बाळाची मला दया येऊन त्याला मीं घरांत गुप्तपणें ठेविलें. मग कांहीं दिवसांनीं तेथें राहणें ठीक नाहीं, असें समजून उत्तर हिंदुस्थानांत मकोणा गांवीं येऊन त्या बाळासह राहिलें, आणि त्याचा चांगला सांभाळ केला. आणि हरिपंतानें मला

माझ्या कृत्याबद्दल दहा हजार रुपये दिले होते त्यावर इतके दिवस गुजारा केला. परंतु म्हातारपणीं आई-बापांस पुत्रवियोग घडविल्याचें पाप माझ्या अंतःकरणांत डंवचूं लागलें. त्यावरून हें पत्र आपणांस लिहिलें. तात्यासाहेब कोल्हाटकर किंवा त्यांचा कोणी नातलग जिवंत असेल तर हें पत्र घेऊन येणारा मुलगा त्याचे स्वाधीन करावा. जर कोणी नसेल तर हा मजकूर त्यास न कळवितां त्यास परत पाठवून द्यावें. या पत्रासोबत एक आंगठी पाठविली आहे, ती ह्या मुलास मारावयाकरितां जेव्हां हरिपंतानें त्याला माझे स्वाधीन केलें त्यावेळीं त्याचे हातांत होती. ती खुणेदाखल पाठविली आहे, कळावें.

सही–यशोदाबाई कोम नारोपंत जोशी.

तात्यासाहेबः–आंगठी कोठें आहे पाहूं?

बिल्वकनाथः–(आंगठी पुढें करितो.)

तात्यासाहेबः–(आंगठी घेऊन पाहून आणि ओळखून बिल्वकनाथास कंवटाळतो.) सदाशिवा, तूं आमच्या नशीबानें आह्मांस प्राप्त झालास. (अश्रु ढाळितो.) देवा! तुझी लीलाअगाध आहे. माझा सदाशीव मला पुन्हां मिळवून दिलास! सदू! जा आपल्या आईस भेट.

सगुणाबाईः–ये बाळा सदू! (कंवटाळते) खचीत आमचें नशीब बळकट ह्मणूनच तूं आमच्या पुन्हां दृष्टीस पडलास. लहानपणीं तुझ्या उजव्या कुशीस एक तुळशीपत्राची खूण होती ती पाहूं. (पाहून) माझाचरे सदू तूं, माझाच. (कवटाळून अश्रू ढाळिते.)

बाजीरावः—सगुणाबाई, तुह्मांस छळिल्याबद्दल नारोबा कोतवालास काय शिक्षा करावीसें तुह्मांस वाटतें.

सगुणाबाईः—यजमान आणि मी सर्व संकटांतून पार पडून एकमेकांस भेटलों. आमचा सदू पुन्हा आह्मांस मिळाला, या आनंदांत नारोबाविषयीं माझ्या मनांत कांहिंदेखील राग उरला नाहीं.

बाजीरावः—पण, आह्मी त्यास ज्या कामावर नेमला होता त्यामध्यें त्यानें अशी हरामखोरी केली ह्मणून त्यास आमच्या मुलखांतून हद्दपार करवून त्याची सर्व जिंदगी जप्त केली पाहिजे. येश्या,

येश्याः—(येऊन मुजराकरून)जी सरकार.

बाजीरावः—येश्या, लक्ष्मणराव फौजदारास सांग जा कीं तावडतोब पुण्यास जाऊन नारोबा कोतवालास हद्दपार करावें आणि त्याची सर्व चीजवस्त सरकारांत जप्त करून टाकावी.

येश्याः—(मुजरा करून) जी सरकार. (जातो).

बाजीरावः—तात्यासाहेब, तुह्मांला कांहीं मागावयाचें असेल तर मागा.

तात्यासाहेबः—हुजूरपाशीं माझी एक विनंती आहे, माझा मुलगा हरि यानें जरी अह्मांस इतक्या संकटांत घातलें तरी त्याचेविषयीं आमचे मनांत कांहीं राग नाहीं. कारण (डोळ्यांस पाणी आणून) तो या जगांतून नाहींसा झाला आहे. आतां पितृप्रेमानें मीं आपल्यापाशीं हें मागतों कीं त्याचा अंतोपंताशीं झालेला हा (बोट दाखवून) पत्रव्यवहार जाळून

टाकून त्याच्या दुष्कृत्यांचा पुरावा नाहींसा करून टाकवा आणि ही सर्व हकीकत छपवून टाकावी.

बाजीरावः–बरें आहे. सदू, हा पत्रव्यवहार फाडून टाक पाहूं.

सदूः-(फाडतो.)

तात्यासाहेबः-ज्या अपराधांत हरि सांपडला त्याच अपराधांत अंतोपंतही गुंतला असल्यामुळें त्याला कांहीं सजा करूं नये अशी हुजूरपाशीं माझी आणखी एक विनंति आहे.

बाजीरावः–तात्यासाहेब, अंतोपंत बदचालीचा मनुष्य आहे त्याअर्थी त्याला सातान्यासारख्या शहरांत राहूं दिला तर अशींच दुष्कृत्यें तो पुन्हां करील, यासाठीं त्याची चीजवस्त कांहीं जप्त न करितां त्याला आमच्या मुलुखांतून हद्दपार करवितों. (सदूस) सदू, तुला कांहीं मागावयाचें असल्यास माग.

सदूः–खाविंद, मला दोन गोष्टी आपल्यापाशीं मागावयाच्या आहेत. माझ्या पालन करणारीस माझा प्राण हरण करण्याच्या इराद्याबद्दल माफी देऊन पुन्हां सातान्यास येण्यास मोकळिक द्यावी. म्हणजे ती आमचे घरीं म्हातारपणीं सुखानें प्राणत्याग करील.

बाजीरावः–बरें आहे. तुझी दुसरी विनंती ऐकूं दे.

सदूः– दुसरी विनंति अशी आहे कीं माझ्या आईबापांची अल्प सेवा माझ्या हातून घडली म्हणून आपण आपल्या हातानें मला शाबासकी द्यावी— (जवळ जाऊन पाठ पुढें करतो.)

बाजीरावः–(पाठ थोपटतो आणि शेवटचा हात मारतो.) कां सदू, पुरे झालींना शाबासकी?

सदूः–पुरे झाली सरकार.

बाजीरावः–तात्यासाहेब—आणखी कांहीं प्रिय मागावयाचें असल्यास मागा.

तात्यासाहेबः–सरकार, मी आणि माझें कुटुंब संकटांतून मुक्त झालों. आमचा पुत्र आम्हांस पुन्हां भेटला. हरीच्या गुन्ह्यांचा पुरावा नाहींसा झाला. आतां याउपर प्रिय तें काय मागावयाचें राहिलें आहे? तथापि खाविंद, ज्याअर्थी आपण विचारतां त्याअर्थी मी सर्व प्रजेच्या तर्फेनें हें मागतों:–कीं आपण सर्व प्रजेस अशाचप्रकारचा न्याय देऊन तिला नेहमीं संतुष्ट ठेवावें, तसेंच दक्षिणा वगैरे देऊन ब्राह्मणांस नेहमीं संतुष्ट ठेवावें. आणि यज्ञ वगैरे करून इन्द्रादि देवतांस प्रसन्न करावें.

बाजीरावः–बरें आहे. असें करावयास झटणें हें तर आमचें पहिलें कर्तव्य होय.

(पडदा हळू हळू पडतो)

समाप्तः

बळ्या, अरे तुझी ही दीन माय हाय हाय करून दीर्घ-स्वरानें हाका मारीत आहे, तरी तुला ऐकूं येत नाहीं काय? सगुण्या, अरे तुला मी न्हाऊं न घालून मांडी-वर न बसवितां जमीनीवरच टाकिलें, ह्मणून रुसलास कायरे! बाळा, तुझें तें सुंदर मुखकमळ आतां मी कुठं पाहूं? तुला न्हाऊ घालून आतां निजायच्यावेळेस अंगाई अंगाई कोण करीत जाईल? बाबा, तुला मांडी-वर घेऊन स्तनपान कोण करील? शिव शिव परमेश्वरा; कसारे ह्या अनाथ कन्येवर घाला घातला? अशी म्यां काय दुर्वतणूक केली म्हणून त्याचें फळ मला हें दाखविलेंस? तुला तुझे प्रेमळभक्त दीनवत्सलादीक विशेषणें देतात तर त्याची तुला काडीमात्र लज्जा वाटत नाहीं! एकूण तुला सत्याचा अभीमान बिलकूल नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. (आपणांशीं) देवा, तुझ्यावर तरी बोल ठेऊन काय उपयोग? प्रारब्धीं असेल तें भोगलेंच पाहिजे. हायरे दुष्टा दुर्दैवा, कसारे हात धुवून माझ्यापाठीस लागलास? देवा, किती आतां अंत पहाणार? अरे, ही कन्या तुला काया, वाचा म-नेंकरून शरण आली तिचा तुझ्या सारख्या थोर व कनवाळु जनानें तिरस्कार करावा हा सज्जनांचा धर्म कीं काय? (स्तनाकडे पाहून) हर हर! लाडक्या, येरे चिमण्या लौकर; हें दुध व्यर्थ वाया जात आहे; ह्या निर्दयी मातेनें तुझ्यावर दुर्लक्ष केलं ह्मणून माझ्यावर, रागावलास कीं काय! हर हर! प्राणपते, तुम्हीही माझा त्याग

करून मला वनवासी कसं केलंत? परमेश्वरा! सुभाग्यें-करून जर त्यांची गाठ पडली आणि मोठया हर्षानें व प्रेमानें मला 'बालक कोठें आहे' ह्मणून विचारलं तर मी काय उत्तर देऊं? (रडूं लागले.) बाबा, आतां तुला कुठें रे पाहूं? येथें बसून तरी आतां उपयोग काय? [उसासा टाकीत रडते]

वसंततीलका.

रानीं जसी फिरतसे भरताचि माता ॥
शकुंतलासम गमे, नवचोरुगात्रा[२] ॥
ती हिंडते चमकते विज काय वाटे ॥
नाहीं कधीं चुकत तें लिहिलें ललाटें[३] ॥ १[१] ॥

हे आम्र कदंबादिक वृक्षांनों, ह्यावेळेस तुम्ही माझे बांधव आहांत तर कृपा करून माझा बालक कोण दुष्ट घेऊन गेला आहे हें कृपाकरून मला निवेदन करा. माते धरत्री, ही अनाथ कन्या आतां अगदीं दीन होऊन उघडी पडली आहे तर, हे आई, कृपा-करून माझ्या तान्हुल्यासह मला तूं आपल्या विशाळ उदरीं जागा दे. [जरा पुढें जाते] अहाहा. माझें बाळ येथेंच आलें असेल काय! नदीचें पाणी तरी किती स्वच्छ असून खळखळां वाजतें. चहूंकडे आका-शास वरचेवर अवलंबून धरणारे वृक्ष तरी कसे घन-दाट उभे आहेत. रात्र जशी किर्र बोलते! डोळ्यांत

---

१ शृंगारवल्लरी. २ शकूंतलेचें विशेषण. ३ कपाळीं.

बोट घातलं तरी दिसत नाहीं! परमेश्वरा, अशा भयानक रात्रीच्या समयास येखादा वाघ येऊन मला खाईल तर फार बरं. [आणखी पुढें जाऊन] काय मी ह्यावेळेस आपल्या नशीबाचं वर्णन करूं! [जवळ विहीर पाहून तेथें जाते] हे विहिरी माते, आजपर्यंत तूं हजारों स्त्री पुरुषांस आणि जलचरांस पाणी पाजलंस त्याप्रमाणं मलाही आतां शेवटचं पाणी पाज ह्मणजे झालं! नेत्र उघडून धडधडीत आत्महत्या करण्याचं भय वाटतं तर आतां तोंडावरून मी आपल्या लाल पातळाच्या पदराचा बुर्खा घेते. आत्महत्या घडली तरी चिंता नाहीं, परंतु स्वर्गास तर देवादिकांची पूजा व सेवा स्वस्थमानसें करून स्वस्थ राहीन. आतां फार बोलून उपयोग नाहीं, न जाणो कदाचित् माझ्या विहिरीमातेची भेट होणार नाहीं. [असें ह्मणून दोन्ही करांनीं पदराच्या बुर्ख्यासह डोळे घट्ट मिटून टाकते]. जय विहिरी आई, घे आतां पोटांत! (असें ह्मणून उडी टाकूं लागते तों जसा प्रळयकाळीं मोठ्या सपाऱ्यानें वीज कडाडून तिचा आवाज होतो तसा आवाज झाल्याबरोबर ती वेल्हाळी दचकून भयानें एकदम तशीचे तशीच मूर्छित होते.)

(पडदा पडतो)

प्रवेश ५ वा समाप्त.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थळ–अवंती नगरी, राजवाड्यांतील एक महाल.

पात्रें

माधव....................द्विज पुत्र.
चंपकमालती (प्रधान कन्या) रतिप्रियेची
सखी अ. माधवाची विवाहित स्त्री.
एक शिपाई

भुजंग प्रयात.
फुलाचे तुरे हार गोंदीत बैसे ॥
सकूमार बाळा प्रतीमाच भासे ॥
पती पातले पाहुनी राजहंसी ॥
उभी राही एकीकडे मस्करीसी ॥

माधव–[आपणांशीं उघड] काय बुआ, लग्नाला पुरतें आठ एक दिवस सुद्धां झाले नाहींत, तोंच हार, तुरे, गजरे, आदी करण्याचा इतका छंद. मग ऐन रतिसुखाचे दिवस आले तर इकडचा डोंगर तिकडे

---

१ चंपकमालती. २ लक्ष्मीवत्. ३ माधव.

होईलसें वाटतें ! कांहीं तरी उद्योग करीत असावा हें खरें !

चंपकमालती–[मुरका मारून.] आहाहा ! पुरे मेलं. थट्टा केल्याशिवाय एक घटकाभर सुद्धां राहवत नाहीं !

माधव–(हसून.) अग असें नाहीं. सहज मी आपलें म्हटलें कीं, अझून कशास कांहीं ठिकाण नाहीं तों इतका नाद आणि ईश्वरकृपेंकरून थोड्याच दिवसांनंतर जर तेही दिवस आले तर आकाश पाताळ एकच होईलसें वाटतें !

चंपकमालती–(गालीं हंसून खालीं मान घालते) अहाहा! काय बाई तरी ! ते दिवस यायला जशीं शिंगंच उरलीं वाटतं ! आणखीं ते दिवस कसे यावेत? सर्व ऋतूंमध्यें श्रेष्ठ काय तो ऋतु वसंत आणि त्या ऋतूंत ह्या स्त्रीरूपी वृक्षांस तारुण्यरूपीं नूतन पालवी फुटून चेष्टादीक हावभाव हींच कोणी पुष्पें फुटून विनोदास्पद भाषणरूपी सुगंध सुटून प्रेमरूपी भाषण हाच कोणी स्त्रीरूपी वृक्षांचा मद गळत आहे; तरी त्या तारुण्यवसंतास संतत उसंत देणाऱ्या भ्रमररूपी पतिराजास अजून संशयच वाटतो ! [असें ह्मणून गालांत खदखद हंसते].

माधव–(हर्षानें) आय हाय ! आज बोलण्याचा रोख निराळाच दिसतो ! आज मनामध्यें कांहीं दुसरीच गोष्ट आलीसें वाटतें. मग क्नांय असेल तें असो ! [जवळ जाऊन आलिंगन देतो व उभयतां मंचकावर हर्षभरीत बसतात].

चंपकमालती–प्रिया, माझ्या मनांत दुसरं काय असायचं? जसा ह्या दासीचा आपण अंगीकार केला तद्वत् पाणिग्रहणही करावं ह्मणजे झालं.

माधव–अहाहा! 'नवरा मूल ह्मणतो कीं मला लग्नाला न्याल कीं काय? तसं तूं आपलें करतेस. प्रिये, मी तुला पाणिग्रहण करीन म्हणून जें वचन दिलें, त्या वचनांत, प्राण गेला तरी चिंता नाहीं, परंतु अंतर पडणार नाहीं!

चंपकमालती–असो. प्राणनाथ, लग्नाचा बरोबर आज आठवा दिवस असून, आयास न करतां अनायासें येथें एकांतांत आहों तर दासीकडून थोडीशी सेवा घ्यावी (असें बोलून लाजते)

माधव–सेवा आणि पुढं? अशा अर्धवट बोलण्याचा मला कांहीं अर्थच समजत नाहीं.

चंपकमालती–पुढं काय? सेवा घ्यावी! [गालांत हंसते]

माधव–फार चांगलें आहे. माझ्याही मनांत तेंच होतें!

चंपकमालती–झालं तर, आपल्याकडून हो असल्यास माझ्याकडून ना म्हणून बिलकुल नाहीं. खुशाल मंचकावर रात्रभर बसावं. मी आपली चरणसेवा करीन.

माधव–मग, पलंगावर रात्रभर बसलें तर पाठीला कळ नाहीं का लागायची?

चंपकमालती–(तोंडावर पदर घेऊन हळूंच हंसते) काय बाई तरी, आतां मला पुढें बोलण्यास लाज वाटते [इतक्यांत एक दासी पानसुपारीचें तबक आणून ठेवून आपण निघून जाते].

माधव–(उभयतां तांबुल भक्षण करून) अहाहा! प्रिये,

शार्दूल विक्रीडित.

तोंडातें कमला ह्मणूं तरि अतां निस्तेज तें जाहलें ॥
चंद्रातें क्षय जाणती सकळही तेंही नसे चांगलें ॥
नाकातें जरि नाशिकाशुक ह्मणूं तोही मनीं लाजला ॥
भाळीं कुंकुम व्योमिं* चंद्र दिसतो कीं लाल गे भासला॥ १
सांबाच्या सुजटा मला मनिंगमे गंगौघ तो भांग हा ॥
सर्पासारिखि लांब वेणि तुझिगे वाटे मला काय हा ॥
दंशावाचुनि जाळितो, प्रियसखे, कामी जना सर्प हा ॥
वाटे मानसिं हर्ष फार मनिंगे कीं जाहला लाभ हा॥ २
नेत्राच्या भृकुटीस, गे, प्रियसखे, नाहीं दुजी ऊपमा ॥
राजीवावत् भासतात, सगुणे, हे नेत्र कीं दीपमा ॥
चुंबीतां तव लाल गाल अधरा तेजस्वि ते दीसती ॥
ह्यासाठीं मजला सुचे न उपमा, पुष्पा गुलाबाचि ती॥ ३॥
कंठीं घालुन माळ, नांकिं नथ ती हारादिकां गे प्रती॥
कर्णीं वेष्टुन वेल काय, सगुणे, बाळ्या कशा लोंबती ॥
नेसूनी हिरवें नवें, जरतरी हें लुगडें चोळि ती ॥
अंगीं तंग बसे, कुचांस उपमा नाहीं, प्रिये योग्य ती ॥ ४
तारुण्यें मदनें तुझे कुच जसे वाटे मला चेंडु गे ॥
हस्तानें शिवतां तयां चिरगुटां नाहीं कसी वाढ गे? ॥
किंतू वाढत जातसे मरदितां हे कूच हस्तें पैलीं ॥
तेव्हां ती उपमा गिरी जरि म्हणूं तीही नसे चांगली॥ ५
सिंहानें कटि पाहुनी मनिं बहू दुःखीत तो जाहला ॥
हस्तीही मनिं पावला भय, सखे, चालावया चांगला ॥

१ दिवसें दिवस. * आकाशांत.

ऐशी चाल तुझी. हळू हळु सुखा पाहूनियां वाटतें ॥
वाटे मानसिं हर्ष फार मजला आलें फळा दैव तें ! ॥६
कांते, भाषण मंजुळ प्रियसखे हें गोड वाटे मला ॥
गालीं प्रेमभरें हसून रुसुनी थट्टेपरी कोमला ॥
ब्रह्मे[1] होइल दृष्ट तूज ह्मणुनी काळें वपु[2] लाविलें ॥
नेत्रीं ती भ्रुकुटी तसें स्तनिं दिसे कृष्णौ[3]हिं तें शोभलें ॥७

चंपकमालती–(संतोषानें) उगीच कशाला व्यर्थ आपल्या मुखकमलास, ह्या सूर्यविकासित कमलिनीकरितां, शिणवितां ? (घड्याळाकडे पाहून) बारा वाजायला आले. चला आतां निजायला. मला बाई, झोंप येते.

माधव–[आलिंगन देऊन] बरें आतां निजायचें तर आहेच.

चंपकमालती–(हंसून) बरं मग ?

माधव–मग एक साखरेचा * *

चंपकमालती–[हंसून दूर होण्यास सरसावतें परंतु माधवाच्या हातून जाऊं शकत नाहीं असें पाहून] बरें, पण हळूच घ्या. उगीच दातांचे वण उठतील. [असें ह्मणून माधव तिचें प्रेमेंकरून चुंबन घेतो].

माधव–चला आतां शयन करूं. (निजूं लागतात तों माधव स्त्रियेस म्हणतो) प्रिये, येवढ्या रात्रीं कोण बरें मला मोठ्यानें हांका मारीत आहे ?

चंपकमालती–[कानोसा घेऊन] खरंच बाई, कोण असेल तें असो. [दासीस हाक मारून] दासी, कोण आहे पाहून तर ये बरं. (दासी पाहून येते).

---

१ ब्रह्मदेवानें. २ अंगास. ३ काळ्यावर्णामुळें.

दासी–कुटला एक शिपाई आला आहे.

माधव–जा तर, आंतमधें घेऊन ये त्याला.

शिपाई–[नमस्कार करून] महाराज, सूर्यकांत प्रधानजी-ने आपको एक कामके वास्ते जलदी बुलाया है.

माधव–[घाबरल्यासारखें करून] कशाला बरें? कांहीं कारण? विक्रमाची स्वारी गांवाहून परत आली आहे काय?

शिपाई–[हात जोडून] यह मुझे मालूम नहीं. लेकिन इतना मालूम है कि देवनगरीसे किसीकी चिट्ठी आई है, सो आपको थोडी देरके वास्ते जरूर बुलाया है.

माधव–फार उत्तम आहे. [घाईघाईने चंपकमालतीस पुसतो] मी आतां जाऊन येतों बरें. दरवाजा उघडाच असूंदे (शिपायासह निघून जातो).

चंपकमालती–[मनांत सखेदाश्चर्यें करून म्हणते] काय करावं, कर्माची गती विचित्र आहे. भोगणं असेल तें भोगल्या खेरीज सुटत नाहीं हें खरं आहे. [नेत्रांत आंसवें आणून] परमेश्वरा, सुदैवेंकरून मला ही अलभ्य मूर्ति सहज मिळाली तों हें भयंकर विघ्न आलं. देवनगरीचें प्राणसख्यांच्या नांवाचं जर पत्र आहे तर कामकंदलेच्या मृत्युवार्तेखेरीज दुसरं कसलं असायचं! [उसासा टाकून] काय होईल तें होवो! परमेश्वरा, ह्यावेळेस तूंच आहेस. माझं प्रालब्धच तसं आहे; त्याला काय उपाय? हर प्रयत्नानं मी ही गोष्ट उडविली होती तों ती माझ्या पुढं धांव

घेत येथें आली! शिव शिव!! मारेकऱ्यांच्या हातांतून निसटल्यावर जीं जीं विघ्नें व संकटें मला प्राप्त झालीं तितकींही मी सख्याच्या संगतीनें विसरलें होतें. असो! (कपाळावर हात मारून स्वस्थ बसते!)

पडदा पडतो.

प्रवेश १ ला समाप्त.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—अरण्य.

पात्रें.

विक्रम ....अवंतीचा राजा.
वेताळ..................पिशाच पती.
विदूषक..................सूत्रधाराचा मित्र.
सूत्रधार..................नाटकाचार्य.

विदूषक—[खुर्चीवर बसून] कांहो सुत्रधार, आजपर्यंत मी तुम्हाला चांगले संभावीत गृहस्थ ह्मणत असतां अखेर मला तुह्मी घोटाळ्यांत पाडलेंना? वहावारे वहावा:! खुरच केलीत!!

सूत्रधार—अरे तुला, असें घोटाळ्यांत पडण्यास झालें काय? सांगशील तर खरें? मी कधींही गुह्य गोष्ट षट्कर्णीं करणार नाहीं, येवढी खात्री असूंदे.

विदूषक—आतांचे आतां येथें कोंबडा कोंबडी आनंदाने कुकूचकू करीत अन्योन्यावर चढत होतीं तों दुसरा एक कोंबडा येऊन त्या कोंबड्यास घेऊन गेला आणि त्या बिचाऱ्या कोंबडीस तसंच टाकल्यावर, ब्रह्मदेवाच्या पितामहाचे सावत्रं पित्याचे सावत्र पंतू आपण अरण्याचा भास करवूं लागलां!

सूत्रधार—अरे, आतां ह्या ठिकाणीं राजाधिराज विक्रम

भूपतीची स्वारी 'कामकंदुलेच्या मरणवार्तेनें म्हण किंवा विरहानें माधव मरण पावला ह्मणून त्यास उठविण्या- करितां येथें यत्न करण्याकारितां प्राप्त होईल. नंतर पुढें जें कार्य होईल तें स्वस्थमानसें अवलोकन कर.

विदूषक–अरे! अरे! अरे! अरे! हें तर फार वाईट झालें! (उसासा टाकल्यासारखें करून) असो, **विदूषक**पंताच्या मर्जीपुढें कुणाचा उपाय आहे? (इतक्यांत **विक्रम** शोक करीत प्रवेश करतो).

विक्रम–[डोळ्यांत आंसवें आणून] शिव शिव हे शंकरा! ह्या अनाथ बालकावर कसारे इतका रोष केलास? करण्यास गेलों काय? आणि झालें काय? खरोखर ह्या जगतांत माझ्यासारखा अन्यायी, पापी व कपटी कोणीही नसेल. इकडे ब्रह्महत्या व तिकडे स्त्री हत्या, या पातकाचें कोठें झाडे देऊं! अहाहा! काय त्या उभयतां स्त्रीपुरुषांचें प्रेम बरें; वास्तवीक **कामकंदला** ही वेश्या नव्हे, पूर्वजन्मीची कोणी पतिव्रता होय! ह्याचेंच नांव प्रीति! परमेश्वरा, तुझी लीला अगाध आहे! आजकाल सर्व तूं उलटेंच दाखवूं लागलास काय? ज्या **रतिप्रिये**सारखी पतिव्रता स्त्री कुठंही नाहीं असें स्त्रीलंपट **कामसेनास** वाटत होतें तिलाही पापवासना होऊन यमपुरीस पाठविलेंस काय? व **काम- कंदला** ही प्रत्यक्ष वेश्या असतांही इच्या सारखी पतिव्रता नाहीं म्हटलें तरी चालेल! (मनाशीं) अरे पातक्या **विक्रमा**, परोपकाराविषयीं तुझी कीर्ती तिन्ही लोक गात असतां जर त्यांना हें तुझें दुष्कर्म समजलें

तर इंदूवत् कलंकबिंदू लागेलना? शिव शिव! आतां शरीराचा त्याग करावा हेंच शहाणपणाचें काम होय. परमेश्वरा, आतां तूं आपल्या चरणांजवळ तरी उत्तम रीतीनें ठेव. (मनांत धैर्य धरून इकडे तिकडे पाहतो) मारिषा! सख्या, आहेसना ?

विदूषक–हो प्राणपती आहें बरं मी.

विक्रम–ही चावटपणाची वेळ नव्हे, लौकर जाऊन अरण्यांतील काष्टें जमा करून मोठें अग्नीकुंड रच.

विदूषक–कां बरें?

विक्रम–ह्या पापी कलेवराचें मला निर्दालन करून भस्म करणें आहे. [आंसवें पडतात].

उद्धर्षिणी.

काष्टें जमा करुन भूपति साह्यतेनें ॥
स्नानासि सारुन तयें बहु दक्षतेनें ॥
भूपें पहा करुन उज्वल ज्वाळमाळी ॥
पूजाविधी करुन प्रार्थित तो न काळीं ॥ १ ॥

[तदनंतर **विक्रम** अग्निकुंडास तीन प्रदक्षणा घालून प्रेमभरीत सद्गदीत होऊन, नेत्र लावून, हात जोडून अग्नीची स्तुती करतो]

भुजंग प्रयात.

अहो वन्हिराजा तुह्मांतें नमीतों ॥
करा जोडुनी शीर पादीं लवीतों ॥
असें आपराधी तुझा दास देवा ॥

कधीं नाहिं केली तुझी मी सुसेवा ॥१॥
तरी आपराधा क्षमा वन्हि कीजे ॥
मला घेइ तूं उदरीं सांठवीजे ॥
जरी आयकीली तुवां ब्रह्महत्या ॥
स्त्रियेची तशी पापनाशा करी त्या ॥२ ॥
रथाच्या भरीं मारिले अल्पप्राणी ॥
तरी मेंढरा मर्दिल्या होतवाणी ॥
अशीं मेंढरें मारिलीं हो शतांनीं ॥
तरी बैल तो मारिला सूतवाणी ॥३॥
शता नंदिना टाकिलें मर्दुनीयां ॥
तरी मर्दिली गाय वाटे मनीं या ॥
जरी मारिल्या शंभरा गाय वाटे ॥
[illegible] र्दिला द्वीज हो, दुःख वाटे ॥४॥
[illegible] ब्राह्मणां मर्दिलें कीं विभूरे ॥
[illegible] र्दिली अग्निराया, वधू रे ॥
असा पापि मी जाहलों आज देवा ॥
कृपेनें, प्रभो, अंगिकारी, न, हेवा ॥५॥

(डोळ्यांत आसवें आणून) अहाहा! हे अग्निनारायणा, आतां माझा अंत न पहातां ह्या बालकास तुझ्या वि-शाळ उदरीं जागा दे. हे त्रिपादा, कां रे ह्या बालकासीं अझून संभाषण करीत नाहींस? मी पापी ह्मणून माझा त्याग केलास कीं काय? हे मम्साह्यकारा वेताळा, धांव; तुझ्यावांचून व चत्वांरीशृंग महाराजावांचून मला ह्या

१ अग्नि.

जगतांत कोणी नाहीं.। हे सर्पकरा, घे आतां ह्या पाप्यास आपल्या उदरामधें! [असें ह्मणून उडी टाकूं लागतो तों]

(शार्दूल विक्रीडित.)

नरसिंहावत् तोंड, सोंड मजला बाहू करीची खरी ॥
वाटे, घाबरतो, खरा कृपण हो, द्रव्यामुळें, ज्यापरी ॥
हस्तीचे जणु पाद, लाल खदिरांगारापरी नेत्र ते ॥
दैत्यासारिखि आकृती, प्रगटले वेताळस्वामी तिथें॥ १॥

वेताळ–(घाबरेपणानें अलूलूलूलू करीत प्रवेश करून वि**क्रमास** प्रेमालिंगन देऊन म्हणतो) हे प्रियभक्ता, मी तुला सदैव साह्य असतां, कोणत्या संकटामुळें ह्या अमोल्य शरीराचें हनन करण्यास तयार झाला आहेस? वत्सा.

विक्रम–[आनंदानें त्या [illegible] करतो] अहाहा! वेता[illegible] सांगूं? अहो, दुःख [illegible] परिहार करूं शकेल. समजलांत? जर आपण हे कार्य शेवटास न्याल तर फार उत्तम आहे, नाहीं तर ह्या बालकास आतां, विलंब न लावितां, अग्निप्रवेश करण्याची आज्ञा द्यावी. [अग्निकुंडाकडे पाहून] प्रवीरजामाता, ह्या पाप्याला उदरीं साठविण्याकरितां तूं आपल्या ज्वाळानामक भार्येसहवर्तमान उभा आहेस काय? अहाहा! (अश्रू पतन होतात) वेताळा, चला आतां सोडा मला.

वेताळ–ओ हो! वत्सा, प्राप्त झालेल्या संकटाचें, प्रतिज्ञा-

१ अग्नि.

पूर्वक सांगतों. निवारण करीन. व तुझें कार्य निर्विघ्न-
पणें शेवटास जाईल हा माझा पूर्ण आशिरवाद आहे,
काय संकट प्राप्त झालें आहे तें कथन कर.

विक्रम-[हात जोडून] सांगतों हें श्रवण करा:-

साक्या.

एके दिवशीं, वेताळा, मी, शिकार करण्या गेलों ॥
श्रमुनी, सखया, वृक्षाखालीं, विश्रामासीं बसलों॥१॥
इतक्यामध्यें वृक्षा आडुन, रूदन ऐकूं आलें ॥
धांवत धांवत जाउन तेथें, द्विजातें मी नमिलें ॥२॥
हस्तातें, प्रभु, जोडुन तेव्हां, प्रार्थिलें मी त्याला ॥
वेश्या[1] देउन, मारी भूपा, कामासी[2], तूं मजला ॥३॥
कबूल करुनी ह्या वचनातें, स्वग्रामीं आणीला ॥
प्रीति ह्यांची[3] पाहुनियां मग, मारूं ह्या राजाला ॥४॥
विचार करुनी मनीं ऐसा, सुषेणवेशा धरिलें ॥
सखया, पर उपकाराचें तें, पुण्यच ह्मणुनी करिलें ॥५॥
वेशा घेउन वैद्याच्या[4] मी, देवनगरीं गेलों ॥
सांगुन मृत्यूवार्ता तिजला, प्रीति पाहूं गेलों ॥६॥
श्रवणीं पडतां मृत्यूवार्ता, सोडीलें प्राणातें ॥
तद्वत इकडे माधव यानें, ऐकुन स्त्री मृत्यूतें ॥७॥
धन्य धन्य ती प्रीती त्यांची, नाकीं[5] दोघे गेले ! ॥
ह्मणून अग्नीमध्यें, देवा, शरीर भस्मचि केलें ॥८॥
इतुक्यामध्यें दयाळा रे, वाचविलें तूं मजला ॥
तुला नमूनी प्रार्थितसें मी, जिववी त्या दोघांला ॥९॥

---

१ कामकंदला. २ कामसेन राजास. ३ कामकंदला आणि माधव. ४ वैद्यवेश. ५ स्वर्गी.

वेताळ—शाबास विक्र
वर्णन करावें! अ
पला अमोल्य प्रा
अर्थी तुझ्यासार
कारण साठ सह
एका परोपकाराचें
फार उत्तम आहे
खड्ग. उभयतांच
पुनरपी जीवंत
महान शत्रूवर प्रे
: जा, आतां तुल
विक्रम—(संतोषानें
चा काळ आ
हे प्रभो, चरण
होऊन अत्यान
वेताळ—कल्याण
करितों. [अ
(तदनंतर वि

प्रवेश ३ रा.

स्थळ–अरण्य.

पात्रें.

अवंतीचा राजा.

क राक्षस.

बहू सुखें धामीं ॥
पती सुविश्रामीं ॥ १ ॥

अद्वितीय शोभेचें वर्णन
चहूंकडे हारीहारीनें अंब
ुवन करणारे घनदाट वृक्ष
ालीकडेही तसेच रांगेनें गुलाब,
शे आदि अर्जून केदारादिक वृक्ष उभे असून जागजागीं मोत्यांच्या घोसाप्रमाणें सुगंधीत ताज्या फुलांचे जें गुछ आल्याकारणानें त्यांच्या भारानें जसे लवले आहेत ! तसेंच सरोवरांत पाणीही स्वच्छ असून किती मधूर आहे ! ह्या सूर्यविकासित सुवर्ण कमलांवर अस्तास जाणाऱ्या भानूचें शिळें किरण पडल्यामुळें कोमेजण्याच्या बेतांत आहेत कीं काय असें वाटतें ! चाऱ्ही बाजूंनीं आंत उतरण्याकरितां पाचूच्या पायऱ्या तरी कशा शान बांधल्या आहेत ! खरोखर हें रमणीय स्थळ, एखाद्या विलासी गंधर्वाचें

आपल्या स्त्रीसहवर्तमान जलक्रीडा करण्याचें, असावें. दिवसभर एकसारखा चालून थकल्यामुळें येथें प्राप्त झाल्यानें वसंतऋतूंतील सायंकाळच्या शीत व मंदमंद वाहणाऱ्या वायुद्वारें किती मानसाचे ठायीं अल्हाद होत आहे! [वर पाहून] अहा! काय चमत्कार आहे! ह्या डोंगराच्या टेंकडीवर हा रत्नखचीत महाल कोणाचा असावा बरें! मंदिराच्या दरवाज्यावर इंद्रचापासही लाजविणारी कमान असून चहूंकडे पिंजऱ्यासारखे गज लाविलेले आहेत. अरे, हा पिंजरा तर नसावा! [निरखून पाहून] अरे, हो! हा पिंजराच आहे. काय ह्या पिंजऱ्याचें वैभव! (कांहीं वेळ टक लावून) आंत मधें कोणी तरी आहेसें वाटतें. चला बरें जाऊन तर पाहूं काय आहे तें! (पिंजऱ्या जवळ जातो) अहाहा! काय बरें ह्या अबलेची दुर्घट स्थिती ही! शिव शिव! कोणाची स्त्री असावी कोण जाणें. जवळ जाऊन उठवावें तों पिंजरा चहूंकडून बंद आहे. हे चंपककलिके! अहाहा! स्वरूप तरी तुझें किती उत्तम आहे! शाबास त्या विधात्याची! कोणा दुष्टानें तुला पिंजऱ्यामध्यें कोंडलें आहे! हे भगिनी, सावध हो. तुझी ह्या पिंजऱ्यांतून सुटका करण्यांकरितां हा विक्रम येथें प्राप्त झाला आहे.

स्त्री–[डोळ्यांत अश्रू आणून] अहाहा! बांधवा, मुकाट्यानें आपला प्राण घेऊन आल्या वाटेनें परत जा. अग आई ग! आलाग मेला त्रांस देण्याला. [पुन्हा मूर्छित होते.]

विक्रम–(गहिंवरून) शिव शिव! काय विचित्र स्थिती ही! बोलली काय? आणि मूर्छित झाली काय? कांहीं होवो, प्राण जावो अथवा राहो, मी ह्या दीन अबलेस ह्या दुःखपाशांतून काढल्याशिवाय तर राहणार नाहीं. (तिच्याकडे पाहून) कशी विचारी भयाभीत होऊन पडली आहे! तोंडावाटे लाळ गळत आहे तरी तिला कांहीं ठाऊक नाहीं. हर हर! वास्तवीक अशा पतिव्रता सुंदरींनां पर्वतासारखीं महत्‌संकटें प्राप्त होण्यास 'रूप' हेंच कारण होय. पहा पहा, केंस कसे पिंजारले आहेत; मला वाटतें, विरहाच्या योगानें पिकलेल्या निंबाप्रमाणें सुकांतीस पांडुर वर्ण प्राप्त झाला आहे! हाता पायांत तर बिलकुल शक्ती राहिलीसें वाटत नाहीं. अशा सुंदर व तरुण कुमारीस, सध्यां केवळ प्रेताची कळा दिसत आहे. आणखीं एकदां हांक तरी मारून पहावी. [उघड] हे स्त्रिये, सावध हो.

स्त्री–(उठून उभी राहते) भूपा, आपण कृपा करून येथून लौकर जावं; येवढीच हात जोडून आपणांस विनंती आहे. माझ्या नादीं लागल्यास व्यर्थ प्राणहानी होणं आहे.

विक्रम–कांहीं चिंता नाहीं. जरी माझा प्राण गेला तरी चिंता नाहीं, परंतु, आज तुझी ह्या पिंजऱ्यांतून सुटका केल्याखेरीज राहणार नाहीं. कोण्या दुष्टानें तुला येथें अशा स्थलांत आणून टाकलें आहे तें लौकर सांग

ह्मणजे तावडतोब त्याचा नाश करून तुला बरोबर घेऊन जाईन.

स्त्री–[सद्गदीत होऊन] अहाहा ! हे सत्पुरुषा, ईश्वर तुझें कल्याण करो; ह्या अरण्यामध्यें '**वज्रशील**' नांवाचा निशाचर रात्रंदिवस भ्रमण करीत असतो, व मला माझ्या पातिव्रत्याचा भंग करण्याकरितां फार फार छळितो. जरी मला इतका तो रोज त्रास देतो तरी मला दुष्कर्माबद्दल परमेश्वरानं बुद्धि दिली नाहीं. (रडूं लागते) रोज मेला माझा छळ करण्याकरितां दुसऱ्या पिंजऱ्यांत मला निर्दयपणें कोंडून त्यासह ह्या तलावांत उडी टाकतो ! राजेश्वरा, नाका तोंडांत पाणी गेल्यावर मी बेशुद्ध होऊन शुद्ध प्रेताप्रमाणें पिंजऱ्यांत निचेष्टित पडतें. ह्या प्रमाणें मी असावध असतां पुन्हा पहिल्या पिंजऱ्यांतून काढून दुसऱ्या पिंजऱ्यांत टाकतो आणि मला थोडेंसें खाण्याकरितां कांहीं फळंबिळं टाकून आपण मेला अरण्यांत हिंडण्यास जातो. झालं, आतां संध्याकाळ झालीच आहे, मेला ह्या वेळेस पळत पळतच येत असेल. [भयाभित होऊन कांपूं लागते].

विक्रम–स्त्रिये, येथें आतां भिण्याचें कांहीं एक काम नाहीं. ईश्वरानेंच ह्या राक्षसाचा वध करण्याकरितां आणि तुझी सुटका करण्याकरितां येथें पाठविलें आहे. ह्या दुष्ट निशाचराशीं युद्ध करते. वेळेस मनोभावेंकरून, कैलासवासी श्रीसांबाची, मला जय प्राप्त व्हावा एतदर्थ प्रार्थना कर ह्मणजे झालें.

ओंवी.

बोलत आहे इतक्यांत, राक्षस आला धांवत ॥
महा भयंकर अत्यंत, ह्मणे, दुष्टे परिसे ॥ १ ॥

वज्रशील—चांडाळे, तुला धरल्यापासून सहस्त्र वेळां तुझी त्याबद्दल मी प्रार्थना केली असेल, त्याचप्रमाणें तुला छळलेंही फार, जें करून तुला क्लेश प्राप्त व्हावेत ह्मणून रोज तलावांत फेंकून देत असतों तरी तूं माझी भीति सोडून येथें क्रीडा करण्याकरितां त्या नपुंसक जारास पाचारण केलेंस ना ! कांहीं चिंता नाहीं. नांवाचा **वज्रशील** असून जर निशाचर असेन तर तुझ्या समक्षच तुझ्या जाराचा नाश करून तसा कच्चाचेकच्चाच खाऊन टाकितों. घाबरतेस कां आतां ? कबूल होशील तर बरें नाहींतर आतां मात्र तुझी आशा न करितां तुलाही भक्षण करीन. चिंता नाहीं. [इकडे तिकडे पाहून] कोण आहेरे कार्ट्या ? **विक्रमास** धरण्याकरितां पुढें सरसावतो).

विक्रम—(तरवार पुढें करून) हं, खबरदार ! विचार करून मग अंगावर ये. समजलास ? नांवाचा **विक्रम** आहे.

वज्रशील—[मोठ्यानें ओरडून] अरे कार्ट्या ? ह्या **वज्रशीला**बरोबर जर जास्त वल्गना केलीस तर एकाच शस्त्राच्या घायें करून एका क्षणामधें जिव्हा छेदन करून टाकीन. अरे नपुंसका, आयत्या बिळावर नागोबा होण्यास पाहतोस कीं काय ? थंढा, अरे नि-